

A LEGRÉGIBB MAGYAR NYOMTATVÁNY.

— Fraknói Vilmostól. —

(Olvastatott a Magy. Tud. Akadémia 1879. október 13-iki ülésén.

I.

Nemzeti irodalmunk története, azon széles kiterjedésű könyv- és levéltári kutatások által, melyeket tudományos társulatok és magánosok buzgalma, az utóbbi esztendőkbén szerencsés sikerrel folytat, jelentékeny gyarapodást nyert.

Több becses kézirati nyelvemlék mellett, az ismeretlenül lappangott, magyar nyomtatott munkák hosszú sorozata lett a tudomány közkincsévé.

De bármily örvendetes sok tekintetben az eredmény, nem kevésbé lehangoló, hogy a homályt, mely irodalmunk fejlődésének első korszakait környezi, a buvárok fáradozásai nem valának képesek megvilágítani.

A halotti beszéd ma is legrégebb nyelvemlékünk, mint Pray idejében volt. Hess budai nyomdájának most sem ismerjük több termékét, mint a budai krónikát. A magyar nyelven nyomtatott könyvek tekintetében pedig azon ponton állunk még mindig, a honnan 1803-ban Sándor István indult ki, midőn az ő »Magyar Könyvesház«-át Komjáti Benedeknek szent Pál levelei fordítását tartalmazó, 1533. Krakóban nyomtatott munkájával nyitá meg.

Még azt a kis magyar nyomtatványt, a szent István király jobbkezéről szóló éneket, mely 1484-ben Koburger nürnbergi sajtója alól került ki, sem tudtuk fölkeresni, bár a múlt század végén egy példánya a jegényei plébános kezei között volt.¹⁾

¹⁾V. ö. Toldy Ferencz értekezését »A legrégebb magyar nyomtatvány.« Új Magyar Múzeum. 1857. I. 501—509 ll.

Pedig Komjátit nem illeti meg az a dicsőség, hogy az első magyar könyvet ő nyomatta. Erre ő maga sem tart igényt. Frangepán Katalinhoz intézett ajánlólevelében hosszasan beszéli el a munka keletkezésének történetét. Ha ő előtte senki sem bocsát vala magyar könyvet sajtó alá, ezt a fontos körülményt bizonyára megemlíti. Hallgatását annak bizonyosságaul tekinthetjük, hogy az ő korában magyar nyomtatványok szélteben el voltak terjedve.

E föltevést megerősíti a Komjáti-féle munka nyomdásának Vietor Jeromosnak a magyarországi keresztényekhez intézett előbeszéde, melyben a könyv fontosságát kiemeli, és ezt, valamint nyomdáját a magyar nemzet figyelmébe ajánlja, megjegyezve, hogy e könyv »e nemben az ő nyomdájának első terméke«, vagyis az első magyar munka, a melyet ő nyomat. ¹⁾ Frangepán Katalinhoz intézett levelében pedig kiemeli a nyomtatás nagy nehézségeit; »mert ő — úgy mond — a magyar nyelvben egészen járatlan.« ²⁾ Bizonyára volt tudomása arról, hogy más nyomdák-ból már kerültek ki magyar nyomtatványok; mert ellenkező esetben, mint a nemzet figyelmének fölkeltesére igen alkalmas körülményt nem hallgatja el, hogy ő az első, a ki magyar nyelven könyvet nyomat.

Föltevésünket más combinatiók is támogatják.

Köztudomású, hogy alig terjedett el a XV. század második felében a könyvnyomtatás mestersége, Magyarországbán a latin kéziratok: a misekönyvek és breviáriumok, krónikák és törvénykönyvek helyét csakhamar nyomtatott kiadások foglalták el, melyek magyarországi könyvkereskedők rendeletére Augsburgban, Nürnbergben, Brünbnben és Velenczében készültek.

Igen valószínű, hogy szintúgy a magyar kéziratokat: a szentírás egyes részeinek fordításait és magyarázatait, a legendákat és egyéb ájtatossági könyveket ugyanazon időben kiszoríták a nyomtatott példányok.

Az, hogy ezeknek ma már nyoma sincs, semmit sem bizonyít.

¹⁾ »Primitiis laborum nostrorum hoc in genere ita fauete, ut nobis ad plura huiusmodi publicanda voluntas et cura augeatur.«

²⁾ »Etsi eius linguae rudis et ignarus essem, hocque labor ipse et difficilior esset et molestior, non putauit tamen recusandum.«

A XV. századbeli latin nyomtatványok: a vaskos missalék és breviariumok, a templomok és monostorok birtokában, kevésbé voltak az elpusztulás veszélyének kitéve; és mégis sok kiadásból csak egy példányt ismerünk.

Tudva van az is, hogy Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára 193 oly XVI. XVII. századbeli magyar nyomtatványt sorol föl, melyekből egy példányt sem ismerünk.

Állíthatjuk tehát, hogy úgy az egyház a híveknek, mint az iskola a tanulóknak sokféle igényeit, már a XV. században, a nyomdak segélyével elégté ki.

Az egyház ily eljárására alaposan következtetnünk enged az 1484-ben nyomtatott ének; és senki sem fogja föltenni, hogy félszázad alatt csak épen ezen egy ének kinyomatásának érezték szükségét.

Hogy pedig az iskola, bár tannyelv a latin vala, magyar nyelvű kézikönyveket használt, kétségtelenné teszi azon két ilyenemű kiadvány, mely Komjáti munkájával egy időben, ugyan-csak a krakkói Vietor nyomdájában látott napvilágot. Az egyik Murmelius latin-német-magyar szótára; a másik latin, német, lengyel és magyar nyelven szerkesztett párbeszédék gyűjteménye, melyet Heyden Sebald bocsátott közre.

Ezen utóbbi kézikönyvnek újabb időkg csak azt a kiadását ismertük, mely 1552-ben Krakkóban jelent meg.¹⁾

Néhány év előtt Rómer Flóris tagtársunk bemutatta e helyen, s megszerzé a M. N. Múzeum könyvtára számára az 1531-iki krakkói kiadásnak csonka példányát, melynek címlapja és első két levele hiányzik.

Közelebb a krakkói könyvtárakban tett kutatásaim alkalmával meggyőződtem, hogy ezt unicumnak tekinthetjük, mert a lengyel bibliographusok legjelesebbike Estreicher, a krakkói egyetem könyvtárának igazgatója²⁾ egy második példány létezéséről nem bir tudomással.

¹⁾ Egyetlen példánya a bécsi udvari könyvtárban. Ismerteté Révész I. Új M. Múzeum 1853. I.

²⁾ Szerzője több nagy lengyel bibliographiai munkának, melyek minket is kiválóan érdekelnek.

De viszont Estreicher egy más, még régebb kiadás felől nyert értesítést, a szent-pétervári császári könyvtárból, melynek pontos czímmását velem közlé.

Ezen kiadás 1527-ben szintén Vietor nyomdájában jelent meg. Czime:

Puerilium colloquiorum Formulae pro primis Tyronibus per Sebaldum Heyden ex Comicorum Campo hinc inde collecte jam denuo Germanico Polonico ac Ungarico idiomate illustrate. A végén áll: Cracoviae apud Hyeronimum Vietorem Ano MDXXVII. mense Augusto.

Nyolczadrétű 38 levél. ¹⁾

Ezen czimből (jam denuo) kitűnik, hogy az 1527-iki kiadást más korábbi kiadások előzék meg.

E szerint tehát bizonyos, hogy a mohácsi vész előtt magyarországi iskolák számára magyar szöveggel ellátott kézikönyveket nyomattak.

II.

A krakkói egyetemi könyvtárban tett kutatásaimnak, könyvészeti tekintetben, még más eredménye is volt.

A lengyel ősnymtatványok kiállításában egy 1539-iki zsol-tárkönyvet találtam, ²⁾ melynek egykoru kötésén, a táblák belső részének beborítására, magyarországi nyomtatványt használt föl a könyvkötő.

Mindjárt első megpillantásakor a XV. század jellemét véltem fölismerni rajta, és ezen véleményben a könyvtár szakértő tisztviselői is megerősítének, a kik egyuttal a legnagyobb előzékenységgel megengedték, hogy a tábláról leoldjam és N. Múzeumunk könyvtára számára megtarthassam.

A levett két töredék gondosabb megvizsgálása kideríté, hogy egy ívrétű kiadványból a negyedik levélnek alsó felét képezik; hogy továbbá a munka, melyből e részlet fönmaradt, szent Pál leveleinek magyarázatát tartalmazá.

¹⁾ A könyv élén ajánlólevél áll: »Generosae indolis ac optimae spei puero Ludovici Decii filiolo M. Anselmus Ephorinus.« (Ugyanezen ajánlólevél a későbbi kiadásokba is átment.)

²⁾ *Psalterium Davidicum.* Megjelent Scharffenberger Mátyás nyomdájában.

Ezután visszatérve a fővárosba, első teendőm volt Komjátí fentebb érintett munkájával vetni össze. A vizsgálat azon meglepő tényt constatálá, hogy a krakkói töredék tartalma teljesen föltalálható Komjátí munkájában.

Komjátí ugyanis szent Pál mindegyik levele elé bevezetést helyezett, a mely az illető levél keletkezését és tartalmát ismer-teti. A krakkói töredék a rómaiakhoz intézett levele előtt álló bevezetés egy részét tartalmazza, és pedig szóról-szóra, betűről-betűre.

Ennélfogva csak két eset gondolható. Vagy Komjátí munkája nyomtatott le azon munkából, melyhez a krakkói töredék tartozik; vagy megfordítva azon utóbbi munka nyomtatott le Komjátíé után.

Mindkét esetben a legtermészetesebb magyarázat az volna, hogy Komjátí munkája két kiadást ért. Azonban erről semmi tudomásunk nincs. És kétségtelen, hogy az 1533-iki krakkói kiadásnál ré g i b b nem is létezhetett; minthogy Komjátí a fordítással — mint maga írja — 1532. szent Gergely napján készült el; az ajánlólevelet szeptember 8-án írta meg, és a nyomtatás már 1533. februárban be volt fejezve.

De új a b b kiadás sem lehet a krakkói töredék; betűinek formája és a nyomdai kiállítás egész jelleme sokkal ré g i b b, mint az 1533-iki kiadásé. E mellett méltán állíthatjuk, hogy ha a ré g i b b (1533-iki) kiadásból 7 példány maradt fönn: az újabb kiadás nem veszhett el utolsó példányig.

Ha tehát a krakkói töredék nem Komjátí ismeretlen kiadásából való, fölmerül a kérdés: mikép kerülhetett a krakkói töredék tartalma, betűhíven, a Komjátí könyvébe.

A választ megtaláljuk Komjátí ajánlólevelében. Elbeszélve ugyanis, mint szólítja őt föl Perényi Gábor özvegye szent Pál leveleinek lefordítására, többi között így folytatja: »Jóllehet penyg hogy the nagysaagodnal azon Sent Pal Apostalnak leuely magyarázua valaanak, de maga the Nagsa: engemet onzol synth vala, hogy meg lathnam, ha mynd meg volna syo modone? syo keeppene? az deaky nyelwrewl magyarol fordoytatoth volna? Mely magyarázatoth mykoron en lattam volna, ennekem nem tettwnék hogy yol magyaráztaak volna, kynek nem csak az ertelme de meeg az oluasasays neheznek teczyk vala. Azért the

nagsa: engemeth keerny kezde, hogy ennen magam magyar nyelure fordoytanam.«

E szerint tehát Perényi Gáborné birtokában volt szent Pál leveleinek egy régi fordítása.

Toldy Ferencznek és irodalomtörténetünk többi művelőinek is föltűnt ezen utalás; de egyik sem bocsátkozott azon kérdés megvitatásába, vajon az a fordítás kézirat vagy nyomtatott könyv volt e?

Ha elfogadjuk, hogy a krakkói töredék nem Komjátinak egy ismeretlen kiadásából származik: szükségképen azt kell föltennünk, hogy szent Pál leveleinek azon régebb fordításából maradt fönn, melyet Perényi Gáborné megbírálás végett adott át Komjátinak.

Ez két kifogást tett a régi fordítás ellen. Úgy találta, hogy nem hű, és olvasása nehéz.

Azon, hogy a régi fordítás Komjáti igényeinek nem felelt meg, legkevésbé sem fogunk csodálkozni, ha az ő fordítását szemügyre vesszük.

Azokhoz tartozott ő, kik bár külsőleg nem váltak el a kath. egyháztól, a Luther által hirdetett új tanok befolyása alatt állottak. Ezen tanoknak közlönyévé tette fordítását. Oly szabadon, mondhatnók önkényesen bánik el az előtte fekvő szöveggel, hogy inkább paraphrasist nyujt, mint fordítást.

Különösen azon helyeken, melyek a hitnek és a jó cselekedeteknek hatását a megigazulásra érintik, vagy a hol a szentírás olvasásának és magyarázásának fontosságát hangoztathatja, — oly messzire ragadtatik, hogy az eredeti szöveg úgyszólván egészen eltűnik szemei elől.

Elmondható tehát, a maga theologiai álláspontjára helyezkedve, szent Pál leveleinek régi fordításáról, hogy néki nem tetszék, hogy jól magyarázták volna. És a régi fordítást természetesen nem használható föl. Azonban átvehető abból a bevezetéseket, melyek az apostol egyes leveleinek történetét és tartalmát objective adják elő.¹⁾

¹⁾ Hogy ezen bevezetések nem Komjátinak művei, abból is következtetjük, hogy ajánlólevelében, bár a fordításról hosszasan szól, a bevezetésekről csak egyszer mellékesen tesz említést. Kiemelve, hogy a fordításban egyes szók megjelölésére gyakran több kifejezést állít egymás mellé,

Komjátinak a régi fordítás ellen másik kifogása az volt, hogy »az olvasása is nehéznek tetszik vala« neki. Vajon miért mondhatná olvasását nehéznek?

E kérdésre határozott választ nem találunk. De a valószínűség határaihoz közel jutunk, ha Komjáti kiadványát a krakkói töredékkel összevetjük.

Komjáti könyve gömbölyű, u. n. latin betűkkel, a krakkói töredék szegletes u. n. góth betűkkel van nyomtatva.

Ily góth betűkkel nyomtatott könyvek sűrűen el voltak terjedve hazánkban. A magyarországi missálék és a Turóczi-féle krónikák mind góth betűkkel vannak nyomtatva. De több jel oda mutat, hogy magyar szöveg nyomdai előállítására ezen betűket nem tartották alkalmasoknak. Legrégibb ismert magyar könyveink — Sylvester Ujtestamentomának (1541) kivételével — mind latin betűkkel nyomattak.²⁾ A XVI. századbeli magyarországi nyomdák, az egy Abadi-féle sárvári nyomdát kivéve, mind ilyen betűket szereztek be.

A szent Pál levelei régi kiadásának hátrányául szolgált tehát az, hogy góth betűkkel volt nyomtatva.

Egy másik hátránya lehetett és nehezítette olvasását folio alakja, mely kézikönyvnél, ájtatossági könyvnél valóban nem volt előnyös. És szokatlan is volt a magyar olvasóközönségre nézve. Mert tudjuk, hogy a XVI. században közel 600 magyar nyomtatvány közül csak öt vagy hat nyomtatott folio alakban, kevés negyedrébten, a legtöbb kis nyolczad- vagy tizenhatodrébten.

Mindezek után nem mondhatom kétségtelennek, de valószínűnek tartom, hogy a krakkói nyomtatvány azon régi fordításnak töredéke, mely a nyalábvári könyvtárban megvolt.

Még több kétséggel és nehézséggel állunk szemben, ha azt a kérdést vetjük föl, mikor és hol nyomtatott a krakkói töredék?

megjegyzi, hogy ezen eljárását »az Romabelieknek yrt leveleenek argumentaba megh ielenttettem.« Az erre vonatkozó helyet könnyen beiktathatá a régi bevezetésbe.

²⁾ F. Ugy mint: Komjáti (1533), Ozorai (1535) Pesti (1536). — Sylvester Uj Testamentoma (1541) az első német betűkkel nyomtatott könyv. A későbbi magyar könyvek között is alig egy-kettőt találunk német betűkkel nyomtatva.

A lengyel bibliographusok állítása szerint oly betűket, a melyek ezen töredékben láthatók, a krakkói nyomdák nem használtak.

A M. N. Múzeum könyvtárában őrzött ősnymtatványok között egyben sem találtam fel a betűket.

Egész jellemők a XV. század végén Augsburgban és Nürnbergben nyomtatott könyvekkel egyez meg; és különösen a nagy kezdőbetűk egészen hasonlóak azokhoz, melyeket Schönsperger augsburgi nyomdász 1495-ben használt.

A töredékről készített hű fénynyomatú példányokat több jelentékeny németországi könyvtárnak megküldve, remélem, hogy biztosabb fölvilágosítást fogunk nyerni.

Szabadjon egyúttal e kérdésre nyelvészeink figyelmét is felhívnom, a kik a nyelv és helyesírás útmutatása mellett talán szintén pozitív eredményre vezethetnek.

Itt csak azt a föltűnő körülményt emelem ki, hogy a krakkói töredék úgy az *ö* mint az *ü* hangok jelölésére a *w* betűt használta. Ellenben Komjáti megtartva az *ü* jelölésére a *w*-t, hogy azt az *ö*-től megkülönböztesse, a *w* fölé *e* betűt helyezett. Továbbá a krakkói töredék a hosszú *é*-t nem különbözteti meg a rövid *e*-től; ellenben Komjáti a hosszú *e*-t gyakran úgy jelöli, hogy a betű alá vonalkát helyez. Mindez a magyar nyomtatás fejlődésében haladást jelez; és így nem lehet kétség az iránt, hogy a krakkói töredék régibb, mint Komjáti munkája. E töredék egyik lapjának hű hasonmását mutatjuk be a t. olvasónak jelen füzetünk A) alatti mellékletében.

Itt pedig közöljük a töredéknek egész szövegét betűhíven, minden sor alá helyezve Komjáti munkájának megfelelő helyét:

Romabelyeknek egygywsegwketh: es *) nnyen el haylo voltakath
 Romabelyeknek egygywsegwketh, es kwnnyen el haylo voltakath
 ynty wketh hogy fwlwttte ygen meg ak magukath hogy az-
 ynty űketh hogy Fűlűttte ygűn meghogyak magukath hogg az-
 oknak zep edws es hyzwlkwđw bezedűk myatta megh ne czalat-
 oknak zep edűs es hyzűlkwđű bezedűknek myatta megh ne czalat-
 koztassanak. Jolleheth kegyg ezwk kwz mindwnwk nagysokak ky-
 koztassanak. Jolleheth kegyg ezűk kwzűl mindűnűk nagysokak ky-
 uraltkuppen tartoztanak az idwre es kora a: melybe megh az gorom-
 uraltkuppen tartoztanak az idűre es korachra, melybe megh az gorom-
 ba kwrwzthyen anyazentegyhas az Si bol es az poganyokbol ele-
 ba kűrzűthyen anyazentegyhas az Sidokbol es az poganyokbol ele-
 gywth lassin giarapodik vala es wekwdyk vala ky megh az
 gywth lassin giarapodik vala es newekűdyk vala ky megh az
 pogany feiedelmek ala vettetwth vala aga semmy nynczen benne
 pogany feiedelmek ala vettetwth vala demaga semmy nynczen benne
 oly hogy megh az mostanyualo idwkree alamy uduwssegws tudo-
 oly hogy megh az mostanyualo idűkrees valamý uduwssegűs tudo-
 many nem zabhattatnak tudnya my az el tanoztatando babo-
 many nem zabhattatnak tudnya mynth az el tanoztatando babo-

*. A türedék két része nem vág teljesen össze; a hézagot föltünteti az alsó sor.

nasag felwl: ky az vyzauonasoknak k a magwa es az keppen
sasag Felwl, ky az vyzauonasoknak konkolya magva es, azkeppen
tartya kegywssegnek zwmelyet es te seth: ugy annyira hogy
val trta kegywssegnek zwmelyet es tetteteseth, wgy annyira hogy
semmy nynczen ab byzony kegiwssegnek gyob ellenzweye. Ez vilagy
semmy nynczen ab byzony kegiwssegnek nagyob ellenzweye. Ez vilagy
bwlczesegnek philosophianak balgatag dalmarol: az hytnek irde-
bwlczesegnek philosophianak balgatag byzodalmarol, az hytnek irde-
merwl az keulsegnek: negedwssegnek el ztatasarol; az tudatlanok-
merwl az keulsegnek, negedwssegnek el tanoztatasarol, az tudatlanok-
nak nehoh nehoh es az babonasoknak g o oknak bekwsegwel el
nak nehoh nehoh es az babonasoknak gyarlosagoknak bekwsegwl el
zenwedecerwl: egymashoz valo enged zarto es staplalan.
zemwendecerwl, egymashoz valo engedeshwz fel tarto Staplalan.
do Bykwsegfelwl: az gonoz feiedel es az kegywtlen gonoz
do Bykwsegfelwl, az gonoz feiedelmekek es az kegywtlen gonoz
egyhazi feidelmeketh valam y ideiglen iseleserwl: hogy megh ne
egyhazi feidelmeketh valam y ideiglen el uiseleserwl, hogy megh ne
haborytassek az kwzeneseges allapatn rtatasa: az gonoz tyte-
haborytassek az kwzwssegws allapatnak zwrtartasa, az gonoz tyte-

Apostoloknak asokrol; rzwth kwnywbees zep Bezednek vezer
 Apostoloknak iarasokrol zwrzwth kwnywbees zep Bezednek vezer-
 lweye. Es az Corinton nek elsw leuelybe mindewnwknnek egyebek
 lweye, Es az Corintonbelieknek elsw leuelybe mindwnwknnek egyebek
 nek fwlwtte nyeluekuel Merth iól lebeth amynth mongya zenth
 nek fwlwttie nyeluekuel Merth iol lebeth amynth mongya zenth
 Hieronymus akor az idw Mikor zenth Pal predicalloth sez leue-
 Hieronymus akor az idwben Mikor zenth Pal predikalloth sez leue-
 leth yrta mynd az egez nap etre lakozo nep Gwrwgwl zolth bezel
 teth yrta mynd az egez napkeletre lakozo nep Gwrwgul zolth bezel-
 lwth : demaga hiendw dol og az Cheltas nevu nepekuel nem volth az
 lwth, demaga hiendw dolog az Cheltas newu nepekuel nem volth az
 Romabelyeknek bezedwk zepseg es ekwssege olyan zepwn mynth
 Romabelyeknek bezedwknek zepsegh sekwssege olyan zepwn mynth
 Romaba: azonkeppen by dologh nem keues kulwmbsegnek lenny
 Romaba, azonkeppen byzony dologh nem keues kulwmbsegnek lenny
 az Ciliciaba lakozo embwi kwzwth ky Gwrwgul zol : es Athenas-
 az Ciliciaba lakozo embwrwk kwzwth ky gwrwgul sol, es Athenas-
 nak varosaba ky az wtwl on nyelwen gwrwgul zol. Az zenth Pal
 nak varosaba ky az w tulajdon nyelwen gwrwgul zol. Az zenth Paal

bezedenek ez fele nehezseg em keusesbe swlyath snehezsegwth twth
 bezedenek ezfele nehezsegere nem keusesbe swlyath snehezsegwth twth
 az Sidonyelwneł tulaydo ga kynek nyelweth wgy bezelgety Gw.
 az Sidonyelwnek tulaydonsaga kynek nyelweth wgy bezelgety Gw.
 rwgul hogy az zolasnak gyath Sido keppen itilned. Masodyk
 rwgul hogy az zolasnak mogyath Sido keppen itilned. Masodik
 okath az nehezsegnek aolytt az ky ielwñthetetlen dolgoknak homal-
 okatk az nehezsegnek aloytom az ky ielwñthetetlen dolgoknak homal-
 yossagath es nehez wo at wgy annyra hogy a myth wtekelleth ny-
 yossagath es nehez woltath wgy annera hogy a myth wtekelleth ny-
 ha nyha kezwryttety ya es fel kyalthany. Mint ez leuelnek
 ha nyha kezwryttetyk el hagynya es fel kyalthany. Mint ez leuelnek
 hetedyk Capitulomya yawalyas embwr ky zabadyth megh
 hetedyk Capitulomyaba en nyawalyas embwr ky zabadyth megh
 engwmeth az en halando wmbwl: Es tyzwñegyedyk Capitulo-
 engwmeth az en halando testwmbwl? Es tyzwñegyedyk Capitulo-
 myaba. O isteny gazdag oknak: es bwlczieseknek: es esmereteth-
 myaba. O isteny gazdagságoknak, es bwlczieseknek, es esmereteth-
 nek melsege: Nihil inemw tykkokath akaratya zwrenth elhagy.
 nek melsege? Nihil neminemw tykkokath akaratya zwrenth elhagy.